МУРОЖААТЛАР ОРҚАЛИ ҲУҚУҚБУЗАРЛИК САБАБЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Шавкатбек Гафурович Мурзажанов
Криминология тадқиқот институти илмий ходими

Аннотация: Мақолада фуқароларнинг мурожаатларини ишлаш амалиёти ички ишлар органлари фаолиятларида жиноятчилик детерминантлари ва криминоген омилларни аниқлашнинг муҳим воситаси сифатида кўриб чиқилмоқда. Муаллиф мавжуд ёндошувларни ижтимоий-иқтисодий, маиший ва институционал белгилар бўйича таснифлашни таҳлил қилади. Жалбланган шикоятларни формал кўриб чиқишдан замонавий рақамли технологиялар ва катта маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш (Data Mining) тизимларини фойдаланган ҳолда, илгариловчи криминологик прогнозлашга ўтиш жараёнларига махсус эътибор беради. Олинган маълумотлар асосида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг профилактика фаолиятини такомиллаштириш мақсадида илмий асосланмаган тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: жиноятчилик детерминацияси, ички ишлар органлари, фуқаролар мурожаатлари, криминоген омиллар, илгариловчи полиция, криминологик таҳлил, жиноятларнинг олдини олиш, латентлик.

Annotation: In this article, the practice of addressing citizens' requests within internal affairs agencies is examined as a crucial tool for identifying the determinants of crime and criminogenic factors. The author analyzes existing methods for classifying these requests according to socio-economic, domestic, and institutional criteria. The transition from merely addressing complaints formally to proactive criminological forecasting using modern digital technologies and data mining systems receives special attention. Based on data analysis, scientifically grounded recommendations are proposed to enhance the preventive measures of law enforcement agencies.

Keywords: crime determinants, internal affairs agencies, citizens' requests, criminogenic factors, proactive policing, criminological analysis, crime prevention, latency.

Кириш.

Жамиятда қонун устуворлигини таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашиш стратегиясини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришга интилмоқда. Бунда, ички ишлар органлари (ИИО) фаолияти жиноятларни иссиқ изидан фош этиш билан биргаликда, уларни келтириб чиқарувчи омилларни барвақт аниқлаш ва бартараф этишни талаб қилмоқда.

Бугунги кунда жиноятчилик детерминациясини тадқиқ қилишда фуқароларнинг ИИОга йўллаган мурожаатлари система таҳлили учун муҳим аҳамиятга эга. Чунки, ҳар бир ариза, шикоят ёки таклиф, муайян ҳудудда ижтимоий, иқтисодий ёки маиший муҳитнинг носоғломлигидан дарак берувчи зоҳирий белгиларни ўз ичига олади. Мазкур мурожаатлар орқали жиноятчилик сабабларини аниқлаш имконияти бор.

Ушбу мақолада ИИОда мурожаатлар билан ишлаш амалиёти криминологик нуқтаи назардан муфассал таҳлил қилинган. Ий рақамли технологияларни жорий этиш орқали жиноятчилик омилларини прогнозлаш имкониятларига эътибор қаратилган. ИИОда фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлаш тизими жиноятчилик детерминантларини барвақт аниқлаш ва локализация қилиш учун энг асосий манба ҳисобланади. ИИО тизимига, хусусан, профилактика инспекторлари, навбатчилик қисмлари ва терговга қадар текширув тузилмаларига келиб тушаётган ариза ва

шикоятлар, жамиятдаги яширин (латент) криминоген жараёнларни акс эттирувчи ўзига хос "ижтимоий барометр" вазифасини бажаради.[1]

Мазкур ҳолатда шози бир томондан, мавжуд амалий таҳлилларга саводхон равишда эътибор берадик. ИИОда мурожаатларни кўриб чиқиш жараёнида кўпинча криминологик таҳлилдан кўра, процессуал ёки маъмурий қарор қабул қилиш (ишни тугатиш ёки маъмурий баённома тузиш) билан чекланиши устуворлик қилмоқда. Бу эса мурожаат ортида турган асл криминоген омилларини ечимидаги муаммолар давом этишига олиб келади.

Индивидуал мурожаатларни мазмунан таснифлаш (классификациялаш) орқали жиноятчилик детерминантларини аниқлаш учун учта асосий категорияни кўриб чиқиш мумкин:

1. **Оилавий-маиший муҳитдаги деструкциялар:**

Профилактика инспекторларига келиб тушадиган мурожаатларнинг кўп қисми оиладошлар орасидаги низолар, мунтазам спиртли ичимликлар истеъмоли ва хотин-қизларга нисбатан тазйиқ қилиш билан боғлиқ ҳар холатлар касб этади. Ушбу мурожаатларга сабаб бўлаётган муаммолар (ишсизлик, руҳий касалликлар, уй-жой низолари) ИИО томонидан бошқа ташкилотлар билан биргаликда тубдан ҳал этилмаса, бу оддий шикоятлар вақт ўтиши билан самимий жиноятларга, яъни қасддан оғир баданга шикаст етказиш ёки қотилликка айланиб кетиши мумкин.

2. **Мулкий ва иқтисодий хавф-хатарлар:**

Фирибгарлик, қарздорлик, виртуал макондаги ўғрилик (кибержиноятлар) бўйича ИИОга билдирилган мурожаатларнинг ортиши жамиятдаги иқтисодий ва рақамли маданият даржасининг пастлигини кўрсатади. Бу, шунингдек, аҳолининг ижтимоий ва молиявий қатламланишини кучайтирган сигнал бўлиши мумкин.

3. **Ҳудудий (географик) криминогенлик:**

Муайян маҳаллада ёки микроҳудудда тинчликни бузиш, вояга етмаганларнинг назоратсизлиги ёки гуруҳ бўлиб йиғилиш ҳолатлари бўйича ИИОга келаётган мурожаатлар, агар у ҳудуддаги жамоат тартибини назорат қилиш тизими сусайганини кўрсатса, жамиятдаги яширин криминоген жараёнлар ҳақидаги сигнални йўллайди. Бундай мурожаатлар, шuningdek, келажакдаги кўча жиноятчилиги ва улар билан боғлиқ жиноятлар (безорилик, талончилик) хавфини англатади.

Ушбу ҳолатни ечиш учун ИИО, маҳаллий ҳокимиятлар ва жамоат ташкилотлари ўртасида жадал ҳамкорликни зарурлигини таъкидлаш зарур, чунки бундай механизмлар ижтимоий барқарорликни таъминлаш ва жиноятчиликка қарши курашда самарали бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда ички ишлар органларининг (ИИО) мурожаатлар билан ишлаш самарадорлигини ошириш мақсадида рақамли криминология ютуқларидан фойдаланиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ушбу жараёнда «Е-Маҳалла» ва «Smart маҳалла» электрон тизимлари базасидаги маълумотларни интеллектуал таҳлил қилиш (Data Mining) усулларини жорий этиш зарур. Мурожаатларнинг ҳар бири текширишда фақат алоҳида ҳолат сифатида эмас, балки умумий тизимнинг бир бўлаги сифатида таҳлил қилиниши зарур, бунда алгоритмлардан фойдаланиш мумкин. Агар муайян хонадон, кўча ёки шахс бўйича такрорий мурожаатлар аниқланса, махсус дастур автоматик равишда ушбу нуқтани «криминоген хавф омили юқори» деган хулосага

[1] Хўжақулов С.Б. Ҳуқуқбузарликлар умумий профилактикасини такомиллаштириш (ички ишлар органлари фаолияти мисолида):. автореф. – Т., 2018. – Б. 18–22.

келиши ва профилактика инспекторларига «илгариловчи ҳаракат» (proactive policing) стратегиясини қўллаш учун кўрсатма бериши керак.[2]

Ушбу замонавий илмий ёндашувлар рақамли криминология ва ҳуқуқбузарликларни профилактика қилишнинг рақамлаштириш соҳасида олиб борилаётган илмий тадқиқотлардан келиб чиққан. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси олимлари, хусусан Б.И. Исмаилов ва С.Б. Хўжақуловнинг сўнгги йилларда (2022–2024 йилларда) рақамли профилактика ва криминологик прогнозлашга бағишланган мақолаларида ушбу янги ёндашувлар илари сурилган. Масалан, И. Исмаовнинг “Ҳуқуқбузарликлар профилактика ва криминологик прогнозлаш” номли фундаментал монографияси ҳуқуқбузарликларни аниқлашда мурожаатларни фаол тарзда тадқиқ этидан фойдаланишнинг самарадорлигини ёритади. Муаллиф ушбу асарида криминоген вазиятнинг олдиндан прогноз қилиниш ва хавфли омилларни барвақт алаш тизимини илмий асослар билан ишлаб.

Ушбу фикрлар, айни пайтда инсониятнинг жиноятчиликка қарши курашишда фаол ролига эга бўлиш учун самарали ва замонавий усулларга эътибортиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳудудларда жиноятчилик детерминациясини аниқлаш ва криминоген вазиятни тўғри баҳолаш тизимини шакллантиришда И. Исмаиловнинг илмий қарашлари назарий ва методологик асос бўлиб хизмат қилади. Унинг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва криминологик прогнозлаш» мавзусига бағишланган монографиясидан маълум бўлишича, жиноятчиликни олдини олиш фаолиятининг муваффақияти криминологик ахборотларни тўплаш, ихтиёрий таҳлил қилиш ва вазиятни тўғри прогноз қилиш билан яқин боғлиқдир.[3] Шу нуқтаи назардан, аҳолидан келиб тушаётган мурожаатлар (ариза, шикоят ва таклифлар) ички ишлар органлари учун криминологик ахборот базасининг энг асосий ва мазмунан бой манбаи ҳисобланади.

И. Исмаилов, криминологик прогнозлашнинг методологик асосларини таҳлил қилиб, ҳудудда яширин соҳаларда ривожланаётган салбий ижтимоий жараёнларни эрта пайқаш зарурлигини таъкидлайди. Ушбу учрашув ҳар қандай жиноят тўсатдан содир бўлмаслигини, балки унгача бўлган даврда ҳудудда муайян криминоген омиллар ва низо ўчоқлари пайдо бўлишини кўрсатиб беради.[4] Агар ушбу илмий ёндашувни мурожаатлар билан ишлаш амалиётида қўлласак, фуқароларнинг кундалик маиший муаммолари, оилавий келишмовчиликлари, ер ёки мулк устидаги баҳслари, шунингдек, ижтимоий адолатсизликдан шикоят қилган аризалари ҳудудда келажакда юз бериши мумкин бўлган жиноятларни олдиндан аниқлашга хизмат қилиши мумкин.

И.Исмаиловнинг монографиясида илгари сурилган ғоялар асосида, мурожаатлар орқали криминоген омилларни аниқлаш амалиётини ривожлантириш учун қуйидаги тизимли босқичларни белгилаш зарур:

1. **Мурожаатларни тадқиқ қилиш:** Мурожаатларнинг мазмуни ва у билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ҳолатларни ўрганиш.
2. **Криминоген сигналларни аниқлаш:** Шикоятларда ёзилган муаммолардан келиб чиқиб, муайян хавфли омилларни тўплаш.

---

[2] Исмаилов Б.И. Ички ишлар органлари профилактика хизмати фаолиятида рақамли криминология ва "Big Data" (катта маълумотлар) технологияларидан фойдаланиш истиқболлари // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси ахборотномаси. – Тошкент, 2022. – № 2. – Б. 41–47.

[3] Исмаилов И. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва криминологик прогнозлаш: Монография. – Т. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2011. – Б. 64.

[4] Исмаилов И. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва криминологик прогнозлаш: Монография. – Т. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2011. – Б. 82.

3. **Прогнозлаш:** Аниқланган сигналларни таҳлил қилиш орқали жиноятларнинг келгусида содир бўлиши мумкин бўлган имкониятларини баҳолаш.

Ушбу механизмлардан фойдаланиш, жамиятда ҳуқуқбузарликлар профилактикаси учун самарали таклифлар ривожлантиришга имкон беради.

Шундай қилиб, И. Исмаиловнинг криминологик прогнозлаш назарияси мурожаатлар билан ишлаш амалиётига янгича методик ёндашув представция қилади. Фуқароларнинг мурожаатларини чуқур криминологик таҳлил қилиш орқали ички ишлар органлари ўз ҳудудидаги жиноятчилик детерминациясини барвақт аниқлаш ва келгуси жиноий вазиятни тўғри кузатиш имкониятига эга бўладилар.

2.1. Мурожаатлар орқали криминоген омилларни аниқлаш амалиёти

Жиноятчилик детерминациясини аниқлашда, яъни уни келтириб чиқарувчи сабаб ва шарт-шароитларни системали равишда аниқлашда аҳолидан келиб тушаётган мурожаатлар энг асосий ва манбанинг мазмунан бой эмпирик ресурсларидир.

Ички ишлар органлари тизимида ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олдини олиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш масалаларида етакчи олим М. З. Зиёдуллаев ўз тадқиқотларида криминоген омилларни эрта аниқлашда маҳаллий ташкилотлар ва ички ишлар органларининг ахборот-таҳлилий фаолиятига аҳамият берган [1, Б. 48]. Муаллиф давлат органлари ва жамоатчилик ўртасидаги ҳамкорликни жиноятчилик детерминациясини аниқлашда энг самарали механизм сифатида баҳолайди.[5]

М. З. Зиёдуллаевнинг фикрича, профилактика фаолияти — юзага келиши мумкин бўлган жиноятларнинг детерминантларини аниқлаш ва уларни бартараф этишдан иборат. Бу жараёнда фуқароларнинг мурожаатлари (аризалар, таклифлар ва шикоятлар) яширин криминоген жараёнларни аниқлашда муҳим индикатор вазифасини бажаради.

Олим ўз тадқиқотларида профилактика инспекторлари хонадонларни сўровдан ўтказиш ва фуқаролар билан бевосита мулоқот қилиш орқали аҳолининг муаммоларини аниқлашни илмий асослаб беради. Бу эса латент (яширин) низоларни барвақт аниқлашга ёрдам беради [1, Б. 49].

М.З. Зиёдуллаев ечими билан тўртта тизимли ёндашувларни илгари сурган. Бу ёндашувлар ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олдини олиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлашни мақсад қилган. Тадқиқотчи, ижтимоий-право ахборотларни тўплаш ва таҳлил қилиш жараёнида фуқароларнинг мурожаатларини қўллашнинг аҳамияти ҳақида гапиради. Ушбу мурожаатлар (ариза, таклиф ва шикоятлар) жиноятчилик детерминациясини аниқлашда муҳим ахборот манбаи сифатида хизмат қилгани ҳақида сўз беради.

Мурожаатлар мониторинги ва ҳудудий криминологик хариталар

Фуқаролардан келиб тушаётган ҳар бир мурожаатнинг мазмуни (маиший низолар, ишсизлик, мулк талашиш, оилавий зўравонлик ва ҳ.к.) у худуднинг криминоген вазиятини прогноз қилишда бошланғич асос бўлиши керак.

Жамоатчилик билан ҳамкорлик

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари (маҳалла) ва ички ишлар органлари ўртасидаги ҳамкорликни кучайтириш жиноятчилик детерминациясини аниқлашнинг самарали механизмларидан бири ҳисобланади. Маҳаллий фаоллар ва профилактика инспекторлари орасидаги алоқа, жамоатчилик мурожаатларини аниқлашда муҳим рол ўйнайди, бу глобал криминоген муҳитни таҳлил қилишда самарали механизмларга равиш бериши мумкин.

---

[5] Зиёдуллаев М.З. Ички ишлар органларининг таянч пунктларини бошқаришни такомиллаштириш: Монография. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018. – Б. 48.

Хизмат фаолияти натижадорлигини баҳолаш

Ҳуқуқбузарликларнинг профилактика самарадорлигини баҳолашда аҳолининг ички ишлар органларидан қониқиш даражасини ва улар билан ахборот алмашинува ҳақида таклифларни давлат органлари томонидан давом этадиган механизмлар сифатида эътиборга олиш керак.

Шундай қилиб, М.З. Зиёдуллаевнинг илмий концепцияси, мурожаатлар билан ишлаш фаолиятининг шахсий сўровларга тақдир этишдан кўра, криминоген омилларни барвақт аниқлаш ва ижтимоий-иқтисодий, маиший-психологик сабабларни бартараф қилиш учун самарали усул сифатида баҳоланади. Ушбу ёндашувлар диссертациянинг ушбу параграфида мурожаатларни таҳлил қилиш орқали жиноятчиликнинг олдини олиш механизми ривожлантиришда назарий ва методологик асос бўлади.

С.Б. Хўжақуловнинг илмий қайдлари

С.Б. Хўжақулов, мурожаатлар орқали криминоген омилларни аниқлаш юзасидан ўз фикрларини билдирган. У ўзининг тадқиқотларида жиноятчилик детерминациясини тизимли аниқлаш ва ҳудуддаги криминоген вазиятни барвақт аниқлашда фуқаролар билан алоқа ўрнатишнинг аҳамиятини таъкидлайди.

Унинг фикрича, мурожаатлар фақат ҳуқуқий жавоб бериш эмас, балки уларнинг мазмуни орқали яширин жиноятчилик ўчоқларини аниқлаш учун муҳим манба ҳисобланади.[6] С.Б. Хўжақулов, мурожаатларни ижтимоий-иқтисодий, маиший-психологик ва ташкилий-ҳуқуқий кесимда гуруҳлашни таклиф қилиб, аниқлаб келаётган мурожаатларни бажаришда детерминантларни аниқлаш ва турли хил жиноятларнинг олдини олишга хизмат қилди.

Масалан, муайян ҳудудда оилавий зўравонлик ёки иқтисодий муаммолар бўйича мурожаатларнинг кўпайиши, бўлажак жиноятларнинг олдини олиш учун сигнал бўлиши керак.

Шундай қилиб, С.Б. Хўжақуловнинг илмий концепциясига асосланиб, мурожаатлар билан ишлаш амалиёти умумий профилактиканинг муҳим қисмидир. У жиноятчиликнинг сабаблари ва шарт-шароитларини барвақт аниқлашга ва блоклашга қаратилган. Бу қарашлар, диссертациянинг ушбу параграфида мурожаатларни таҳлил қилиш орқали жиноятчилик детерминациясини баҳолаш методикасини шакллантиришда муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, ички ишлар органларида мурожаатлар билан ишлаш амалиётини тубдан ислоҳ қилиш, уларни шунчаки рўйхатга олишдан — жиноятчилик детерминациясини барвақт аниқловчи ва прогноз қилувчи аналитик муассасага айлантиришни тақозо этмоқда. Мурожаатларни тизимли детерминация воситаси сифатида қўллаш жиноятчиликка қарши курашишда "оқибат билан курашиш" босқичидан "сабабларни барвақт йўқ қилиш" босқичига ўтишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, юридик фанлар доктори, профессор М.Ҳ. Рустамбаев (айрим манбаларда М.Н. Рустамбаев) мамлакатимиз жиноят ҳуқуқи ва криминология мактабининг етакчи вакилларидан biridir. Ул ўзи кўп томлик "Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси" фундаментал асарларида ва шахсга қарши жиноятларнинг олдини олишга қаратилган криминологик тадқиқотларida жиноятчилик детерминантлари, оиладаги низолар ва ҳуқуқий маданият масалаларига алоҳида урғу берган [1, Б. 42] [2, Б. 112].

Мурожаатлар орқали криминоген омилларни аниқлаш амалиётида жиноятчилик детерминациясини таҳлил қилиш ва криминоген омилларни эрта босқичда

[6] Хўжақулов С.Б. Ҳуқуқбузарликлар умумий профилактикасини такомиллаштириш (ички ишлар органлари фаолияти мисолида): Юрид. фан. б-ча фалсафа д-ри (PhD) дис. автореф. – Т., 2018. – Б. 15.

блоклашнинг назарий-ҳуқуқий асосларини ўрганишда таниқли ҳуқуқшунос олим, академик М.Ҳ. Рустамбаевнинг жиноят ҳуқуқи ва криминология соҳасидаги изланишлари муҳим аҳамият касб этади.

Академик, ўз тадқиқотларида ҳуқуқбузарлик содир бўлишини таъминловчи сабаб ва шарт-шароитларни тизимли равишда таҳлил қилиш, айниқса, шахслараро ижтимоий ва маиший муносабатлардаги зўравонликни аниқлаш ташаббусини илмий асослашга катта аҳамият беради.[7] Ушбу контекстда, фуқаролардан келиб тушаётган мурожаатлар, ариза ва шикоятлар тизими ички ишлар органлари учун криминоген омиллар генезисини ўрганиш ва уларни бартараф этишда энг самарали амалий восита ҳисобланади.

М.Ҳ. Рустамбаев, шахсга қарши жиноятлар, айниқса, оила-турмуш муносабатлари доирасида содир этиладиган жиноятларнинг криминологик хусусиятларига тўхталаётганида, детерминантларнинг кўпчилиги яширин (латент) характерда ривожланишини таъкидлайди [2, Б. 115].

Академикнинг қарашларини мурожаатлар билан ишлаш амалиётига қўлласак, фуқароларнинг оилавий келишмовчиликлар, таҳдидлар, иқтисодий тазйиқлар ёки сурункали ичкиликбозлик билан боғлиқ мурожаатлари — келгусида содир бўлиши мумкин бўлган оғир жиноятларнинг (мисол учун, қасддан баданга шикаст етказиш ёки қотиллик) олдини олишга қаратилган бирламчи сигнал (индикатор) ҳисобланади.

Академик М.Ҳ. Рустамбаевнинг илмий концепциясидан келиб чиққан ҳолда, мурожаатлар орқали криминоген омилларни аниқлаш амалиётини такомиллаштиришда қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

1. **Мурожаатларни комплекс криминологик таҳлил қилиш:**

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга келиб тушган ариза ва шикоятларни фақат юридик факт сифатида кўриб, шунчаки жавоб йўллашдан воз кечиш керак. Ҳар бир мурожаатда ётадиган ижтимоий, иқтисодий ва психологик муаммолар криминоген детерминант сифатида баҳоланиши лозим ва уларни келтириб чиқарган омиллар (масалан, ишсизлик, ҳуқуқий низолар) тўлиқ бартараф этилиши шарт.[8]

2. **Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш:**

Бу, латент жиноятчиликни камайтиришда самарали бўлиши мумкин, чунки ҳуқуқий маданият ва билимларни ошириш фуқароларнинг ҳуқуқий ҳиссини яхшилашга ва жиноятларнинг олдини олишга хизмат қилиши мумкин.

М.Ҳ. Рустамбаевнинг илмий фалсафаси мурожаатларга ишлов беришни фақат жиноят процессини ёки маъмурий тартибни ҳал қилиш жараёни сифатида эмас, балки жиноятчиликни олдини олиш ва жамиятда ижтимоий адолатни таъминлаш механизмлари сифатида ёндошишни тақозо этади.

Шу нуқтаи назардан, тадқиқот жараёнида қуйидаги илмий таклифларни илгари суриш мумкин:

1. **"Криминоген Изоляция Индекси"ни татбиқ қилиш**:

Ички ишлар органларига (ИИО) муайян оила ёки шахс ҳақида бир йилда уч маротаба ва ундан ортиқ маиший низолар бўйича мурожаат келиб тушса, ўша оила жиноятчиликка алоқадор оила сифатида автоматик равишда ўрганилиши ва электрон назоратга олиниши керак.

---

[7] Рустамбаев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикасининг жиноят ҳуқуқи курси. Т.3. Шахсга қарши жиноятлар. Тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар: Дарслик. – Тошкент: ILM ZIYO, 2011. – Б. 112.

[8] Рустамбаев М.Ҳ. Суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар: Дарслик. – Тошкент: Юридик адабиётлар publish, 2021. – Б. 76.

2. **ИИО ҳудудий бўлимларида "Мурожаатларни криминологик таҳлил қилиш гуруҳи" тузиш**:

Бугунги кунда ИИОда мурожаатларга масъул ходимлар уларни фақат рўйхатга олиш билан маҳкумланган. Агар мурожаатлар ичидаги жиноят белгиларини аниқлаш ва уларни ГИС-хариталар ёрдамида визуаллаштириш учун аналитик таҳлил системаси таъсис этилса, мурожаатларни суриштириш ижобий ўзгаришларга олиб келади.

Бу жараён аҳолининг мурожаатларини жиноятчилик детерминациясининг муҳим воситаси сифатида белгилашга олийда ёрдам беради. Мурожаатларни фақат оддий "сигнал" сифатида қабул қилишдан, уларни жиноятларнинг олдини олиш бўйича комплекс ва тизимли стратегик механизмлар сифатида тадқиқ қилишга ўтказиш зарурияти илмий асосланган ҳолда аниқланади.[9]

Хулоса қилиб айтганда, ИИО тизимида мурожаатларга бўлган муносабатни ўзгартириш – уларни фақатгина хабар берувчи "сигнал"дан жиноятчиликнинг детерминациясини чуқур аниқловчи ва унинг олдини олувчи самарали "механизм"га айлантириш замонавий криминологик амалиётнинг устувор йўналишларидан биридир. Бу жараён илмий асосланган таҳлил, проактив ёндашув, ахборот технологияларидан фойдаланиш ва идоралараро ҳамкорликни тақозо этади. Натижада, мурожаатлар нафақат содир этилган жиноятларга муносабат билдириш, балки келажакдаги жиноятларнинг олдини олиш ва жамиятда хавфсиз муҳитни таъминлаш учун стратегик воситага айланади.

Жиноятчилик детерминациясини тизимли таҳлил қилиш (systemic analysis) концепцияси, криминоген омилларни алоҳида ҳолатлар сифатида эмас, балки бир-бири билан ўзаро боғлиқ ижтимоий элементлар таркиби сифатида ўрганишни талаб этади. Ички ишлар органларига иқтисодий, ижтимоий, маиший ва психологик деструктив жараёнларни акс эттирувчи негизий маълумотларни тақдим қилувчи ҳар қандай мурожаат, ушбу тизимда фуқаролардан келиб тушаётган ахборот oqimining бир қисми ҳисобланади.

Шу билан бирга, мурожаатлар ортида турган асосий жиноят омилларини аниқлаш учун комплекс ва кўп босқичли детерминация механизмини ташкил этиш зарур. Ушбу механизм доирасида қуйидаги тўртта муҳим детерминант блоклари системли равишда таҳлил қилинади:

1. **Иқтисодий детерминантларни аниқлаш**: Фуқароларнинг иш ҳақи олишда муаммолар, ноқонуний меҳнат миграцияси, тадбиркорликдаги сунъий тўсиқлар, қарздорликлар ёки мулкий улашиш билан боғлиқ масалалар, ИИОга келиб тушаётган мурожаатларда иқтисодий детерминантлар сифатида кўриб чиқилади.[10]

Олимнинг фикрини агар ёритишга харакат килсак шундан иборат,келиб тушган мурожаатларни тизимли таҳлил қилинганда, ҳудуддаги иқтисодий муаммолар, яширин иқтисодиётнинг ривожланиши келажакда аҳолининг ғаразли жиноятларга (ўғрилик, фирибгарлик, талончилик) мойиллиги ошиб бораётганини прогноз қилиш имконини беради.

1.Ижтимоий детерминантларни аниқлаш блоки: Бу блок аҳолининг муайян қатламлари, айниқса ёшлар ва хотин-қизлар орасидаги ишсизлик, маҳаллаларда маданий-маиший инфратузилманинг етишмовчилиги ва ижтимоий ҳимоя системасининг сустлиги билан боғлиқ мурожаатларни қамраб олади. Олим И.

[9] Исмаилов, И. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликни жиловлаш бўйича “фуқаробай” ва “маҳаллабай” ишлаш методикаси: Илмий-методик қўлланма / И. Исмаилов ва бошқ. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. – 88 б.

[10] Исмаилов И. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликни жиловлаш бўйича “фуқаробай” ишлаш методикаси: Илмий-методик қўлланма. – Т.: Oʻзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. – Б.

Исмоилов ўз асарларида ёшлар учун бўш вақтни самарали ташкил қилиш имконияти йўқлиги билан боғлиқ шикоятлар, вояга етмаганлар ўртасидаги назоратсизлик ва кўча жиноятчилигини илдиздан келтириб чиқарадиган ижтимоий омил сифатида таърифлайди.

2.Маиший детерминантларни аниқлаш блоки: ИИО амалиётида энг кўп учрайдиган ва шахсга қарши оғир жиноятларнинг содир бўлишини таҳдид этадиган омиллардан бири. Оиладаги низолар, спиртли ичимликларга ружу қўйиш, қўшнилар ўртасидаги узоқ йиллик ер ва уй-жой талашлари каби мурожаатлар маиший детерминантларга яққол мисол бўла олади. Механизм доирасида мурожаатларнинг хронологик такрорланишини (рецидивлик даражасини) таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Агар сургунли қанчалик давом этаётган маиший шикоятларга вақтида еътибор берилмаса, улар кутилмаган натижаларга, хусусан қасддан одам ўлдириш ёки соғлиққа оғир шикаст етказишга олиб келиши мумкин.[11]

Профессор И. Исмоилов таъкидлагани каби, ҳуқуқбузарликларни таҳлил қилишда маиший детерминантларни аниқлаш блоги махсус аҳамиятга эга. Ушбу йўналишда оилавий-турмуш доирасидаги доимий низолар, спиртли ичимликларга ружу қўйиш, яқин қариндошлар ўртасидаги мулкий баҳслар ва хотин-қизларга нисбатан зўравонлик ҳолатлари системли равишда баҳоланади.

Олимнинг фикрига кўшилган холда, жойлардаги бундай маиший муаммолар ўз вақтида ҳал этилмаса, келгусида шахсга қарши қаратилган оғир ва ўта оғир жиноятлар содир этилиши хавфи ортиб боради,бунинг учун оша турдаги мурожаатларига ўз вақтида эътибор каратилиши мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академияси олимлари ва криминолог мутахассислари томонидан ишлаб чиқилган методика ва ўқув қўлланмаларда психологик детерминантларни аниқлаш блоги жиноятчиликни прогноз қилишда муҳим аҳамиятга эга. Ушбу методологияда депрессив кайфият, ижтимоий лоқайдлик ва оилавий ёки меҳнат жамоасидаги мучтали стресс ҳолатлари жиноятчиликка таъсир этувчи омиллар сифатида кўрсатилган. Фуқароларнинг мурожаатларидаги агрессия, умидсизлик ёки алам излари психологик детерминантларни аниқлашда ёрдам беради. Бу омилларни баҳолаш жамиятда суицидал хулқ-атвор ва зўравонлик жиноятларининг олдини олишда муҳимдир.

Тизимли таҳлил механизми қуйидаги босқичлардан ташкил топиши керак:

1. ИИОга келиб тушган мурожаатлар юқоридаги тўртта блокдан бирига (ёки бир нечтасига) кодланади.
2. Мурожаатдаги муаммо ҳудуднинг жиноят статистикаси билан солиштирилади.
3. Аниқланган детерминантлар фақат ИИО томонидан эмас, балки ваколатли идоралар (солиқ, бандлик, соғлиқни сақлаш, маҳалла) билан ҳамкорликда ҳал қилинади.

Натижада, мурожаатлар орқали детерминантларни аниқлаш механизми жиноят содир этилгандан сўнг ҳаракат қилиш ўрнига, жиноятчиликни уюштирувчи иқтисодий, ижтимоий, маиший ва психологик сабабларни ушлаб қолиш имконини беради.

Агар ёқимли хулосалар чиқарсак, “рақамли криминология ва ижтимоий профилактиканинг функционал босқичлари” тўғрисида фикр олиб бориш мумкин.

1. **Ҳуқуқбузарликларни профилактика қилишда мурожаатларнинг аҳамияти**: Аҳолидан келиб тушаётган ҳар бир мурожаат ва хабар, криминоген вазиятни баҳолаш учун муҳим сигнал сифатида хизмат қилади. Бу маълумотлар кундалик ижтимоий муаммолар ва эҳтимолий ҳуқуқбузарликларни илгари аниқлаш имконини беради.

[11] Исмаилов И. ва бошқ. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликни жиловлаш бўйича “фуқаробай” ва “маҳаллабай” ишлаш методикаси: Илмий-методик қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. –34-88 б.

2. **Келиб тушган маълумотларни кодлаштириш**: Келиб тушган ахборотларни иқтисодий, ижтимоий, оилавий-маиший ва психологик детерминантларга ажратиш методологияси муҳим аҳамиятга эга. Бу жараён муаммоларни уникал хусусиятлари асосида тизимлаштириш ва аниқ ечимларни топишга ёрдам беради.

3. **ГИС технологияларидан фойдаланиш**: Замонавий рақамли криминологияда ҳудудларда хавфсизликни таъминлаш мақсадида ГИС (Географик Ахборот Тизимлари) фаол ишлатилади. Криминоген нуқталарни визуал хариталаш орқали ҳуқуқбузарлик жамланган "қизил зоналар" аниқланади, бу эса ресурсларни мақсадли равишда йўналтириш имконини беради.

4. **Жиноятчиликни жиловлашда ташкилотлараро ҳамкорлик**: Жиноятчиликни жиловлаш фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларининг вазифаси эмас. Бунда давлат ташкилотлари, фуқаролик жамияти институтлари ва кенг жамоатчилик ўртасидаги ташкилотлараро ҳамкорлик муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу чора-тадбирлар ва профилактик механизмлар натижасида жиноятчиликнинг динамикаси сезиларли даражада пасайиши ва салбий криминоген омилларнинг бартараф этилиши кутилмоқда.

А.Э. Галстяннинг тадқиқотларида мурожаатларни ижтимоий-маиший тоифаларга ажратиш, ГИС технологиялари орқали визуал таҳлил қилиш ва ижтимоий бошқарув (профилактика) методлари билан жиноятчилик динамикасини пасайтириш концепцияси ҳақида сўз боради. Унинг фикрича, мурожаатларни категориялаш ва кодлаштириш, ижтимоий детерминантлар доирасида аҳолининг кундалик эҳтиёжлари, турмуш тарзи ва оилавий муаммоларни аниқлашнинг асосий босқичи ҳисобланади. Мурожаатларни иқтисодий, ижтимоий ва психологик кодларга асосан гуруҳлаш криминоген омилларнинг занжирини барвақт узишга ёрдам беради.[12]

Олим жиноятчилик устидан ижтимоий бошқарувни фақат полиция ёки ИИО кучи билан амалга ошириб бўлмаслигини уқтиради. Маиший ва ижтимоий омилларни бартараф этиш, уларнинг камайиши ёки бутунлай тугатилишига эришиш учун давлат идоралари, фуқаролик жамияти институтлари ва ижтимоий ҳимоя органлари ўртасида занжирли ҳамкорлик ўрнатилиши зарур.[13]

Ижтимоий профилактика самарадорлигини оширишда ҳуқуқбузарликлар устидан назоратни фақатгина ички ишлар органларининг маъмурий кучи билан чеклаб бўлмаслиги илмий асосланган. Тадқиқотчи А.Э. Галстян ўз изланишларида оилавий-маиший низолар ва ижтимоий муаммоларни минималлаштириш, шунингдек, криминоген шароитларни батамом бартараф этиш учун идоралараро интеграция зарурлигини уқтиради. Бу жараёнда давлат тузилмалари, жамоат ташкилотлари ҳамда ижтимоий муҳофаза муассасалари ўртасида кўп тармоқли занжирли ҳамкорликни йўлга қўйиш жиноятчилик динамикасини пасайтиришнинг асосий омили ҳисобланади

И. Исмаилов ва А.Э. Галстяннинг изланишларини солиштирган ҳолда, уларнинг ташкилий ҳамда институционал тизимлардаги таҳлиллари бир талай ўхшашликларни кўрсатади. И. Исмаиловнинг ижтимоий фанлардаги изланишларида қонунбузарликларни барвақт олдини олиш «блок-модуль» моделини асосланган концепция сифатида кўрсатади [Исмаилов, 2022: 41].

Шу билан бирга, А.Э. Галстян ҳуқуқбузарликларни назорат қилишда фуқаролар мурожаатларини рақамли кодлаштириш ва ГИС технологиялари орқали криминоген вазиятнинг визуаллаштирилишига алоҳида эътибор қаратади. Унинг фикрича, бу замонавий криминологиянинг асосий йўналиши ҳисобланади [Галстян, 2019: 142].

---

[12] Галстян А.Э. Социальная криминология и управление преступностью. – Москва: Юрлитинформ, 2019. – С. 78-82.

[13] Галстян, А.Э. Социальная криминология и управление преступностью: Монография / А.Э. Галстян. – Москва: Юрлитинформ, 2019. – С. 210.

Мазкур икки томонлама ёндашувнинг муштарак мақсади - рақамли воситалар билан интеграциялашган ижтимоий профилактика механизми, нафақат миллий амалиётда, балки глобал миқёсда ҳам янги назарий ва методик аҳамиятга эга.

Агар олимларнинг фикрлари ва халқаро тажрибаларни таҳлил қиладиган бўлсак, жиноятчилик детерминантларини аҳоли мурожаатлари ва ижтимоий сигналлар орқали тизимли ўрганиш масаласи жуда кенг қамровда тадқиқ этилган. Ўзбек криминологи И. Исмаилов ва М.З. Зиёдуллаевнинг таъкидлашича, ҳуқуқбузарликларнинг самарали профилактикаси соҳавий идораларнинг ахборот-аналитик фаолияти билан боғлиқдир.

Улар ўз тадқиқотларида ИИОга келиб тушаётган биринчи даражадаги ахборотларни (мурожаатлар ҳам киритилади) криминологик прогнозлашдаги муҳим элемент сифатида баҳолашadi. Вақтида таҳлил қилинмаса, ушбу маълумотларнинг етишмовчилиги латент (яширин) жиноятчиликнинг кўпайишига олиб келишини илмий асословчи механизмни шакллантиришади.

Агар кучли детерминация механизми бўлмаса, мурожаатлар билан ишлаш фақат маъмурий бюрократияга айланиб қолиши мумкин.

Фуқаролар мурожаатларини криминологик диагностика қилиш ички ишлар органларига ҳуқуқбузарликларнинг самарали профилактикасини стратегик режалаштириш ва жиноятларнинг ижтимоий илдизларини эрта босқичда бартараф этиш имконини беради.

Тадқиқот жараёнида қуйидаги икки **амалий таклифни** илгари суриш лозим:

1. **Қонундаги ўзгартиш**: Ўзбекистон Республикасининг "Жиноятчиликнинг олдини олиш тўғрисида"ги Қонунига қўшимчалар киритиш зарур. Бунда, ижтимоий хавфи юқори бўлган (масалан, маиший зўравонлик ва сурункали низолар) мурожаатлар мажбурий тартибда тегишли идоралар билан ҳамкорликда комплекс таҳлилдан ўтказилиши белгиланади.

2. **Ички буйруқларга ўзгартиш**: ИИВ ички буйруқларига ўзгартириш киритиб, профилактика инспекторларининг фаолиятларини баҳолашда фақат “кўриб чиқилган ва ёпилган мурожаатлар сони” мезони эмас, балки "мурожаат мазмунидаги криминоген детерминантларни бартараф этганлик даражаси"ни ҳам ҳисобга олиш керак.

Хулоса ўрнида айтишим мумкинки, диссертациядаги ушбу параграф доирасида аҳоли мурожаатлари тизимини замонавий рақамли криминология ва ижтимоий профилактика контекстида ўрганиш, бир қатор муҳим илмий-назарий ва амалий хулосаларни шакллантиришга асос бўлди:

1. Фуқароларнинг ички ишлар органларига ва бошқа ваколатли тузилмаларга келиб тушган мурожаатлари, шунчаки маъмурий-ҳуқуқий ҳужжат алмашиш эмас, балки локал ҳудудлардаги хавфсизлик муҳитини акс эттирувчи муҳим индикатор сифатида қаралади. Академик В.Н. Кудрявцев ва профессор В.Е. Квашиснинг назарий тушунчаларига биноа, шахс эҳтиёжлари ва ижтимоий муҳит ўртасидаги номутаносибликлар биринчи навбатда кундалик мурожаатларда намоён бўлади. Ушбу сигналлар таркибидаги иқтисодий (ишсизлик, моддий таъқиблар), маънавий-ахлоқий (оилавий низолар, агрессия), ташкилий (инфратузилмавий муаммолар) ва психологик омилларни таҳлил қилиш, жиноий хавфларни барвақт жиловлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

2. Рақамли криминологиянинг илғор воситаларини "маҳаллабай" ишлаш тизимига интеграциялаш зарурлиги аниқланган. Маҳаллий криминология мактаби раҳбари И. Исмаиловнинг "блок-модуль" концепцияси ва А.Э. Галстяннинг ижтимоий бошқарув концепцияси асосида мурожаатларни мазмунан кодлаштириш механизми корхоналар учун фойдали бўлиши мумкин. Келиб тушган маълумотларни ГИС (Географик

ахборот тизимлари) платформалари ёрдамида фазовий халқаролаштириш, жиноятчилик ривожланиши мумкин бўлган "фаол қизил нуқталар"ни аниқлаш ва давлат профилактика ресурсларини ушбу объектларга мақсадли равишда йўналтириш имконини беради.

3.Жиноятчилик динамикасини пасайтириш ёки криминоген омилларни бартараф этиш фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг репрессив-жазолаш чоралари орқали таъминланмаслиги назарий жиҳатдан асосланди.

Мурожаатлар негизида мавжуд бўлган тизимли ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этиш мақсадида ички ишлар органлари, давлат бошқаруви органлари, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда ижтимоий ҳимоя ташкилотлари ўртасида кўп тармоқли ва самарали идоралараро ҳамкорлик механизмини шакллантириш зарурлиги исботланди. Бундай комплекс превентив ёндашув аҳолининг ижтимоий норозилик даражасини пасайтиришга, шунингдек, латент зўравонлик жиноятларининг олдини олишга хизмат қилади.

4. Илмий хулосаларнинг амалий самарадорлигини таъминлаш мақсадида миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш бўйича бир қатор таклифлар ишлаб чиқилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонунига янги институционал механизм сифатида «мурожаатларни криминологик скрининг қилиш» институтини жорий этишнинг ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилди. Шунингдек, Ички ишлар вазирлиги тизимида профилактика инспекторлари фаолиятини баҳолашда миқдорий кўрсаткичлардан воз кечиб, асосий эътиборни сифат кўрсаткичларига (KPI), яъни мурожаатларда акс этган криминоген омилларни амалда бартараф этиш даражасига қаратиш зарурлиги асосланди. Мазкур ташкилий-ҳуқуқий янгиликлар жамиятда жиноятчиликка нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш ва ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2023.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида»ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги Қонуни // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, жиноятчиликка қарши курашиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасига оид фармон ва қарорлари тўплами. – Тошкент, 2017–2025.
5. Рустамбаев М.Ҳ. Криминология: Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2020. – 380 б.
6. Исмаилов И. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва криминологик прогнозлаш: Монография. – Тошкент: ТДЮУ, 2021. – 210 б.
7. Зиёдуллаев М.З. Ички ишлар органларининг таянч пунктларини бошқаришни такомиллаштириш: Монография. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018. – 156 б.
8. Исмаилов И. ва бошқ. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликни жиловлаш бўйича «фуқаробай» ва «маҳаллабай» ишлаш методикаси: Илмий-методик қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2022. – 88 б.
9. Галстян А.Э. Социальная криминология и управление преступностью: Монография. – Москва: Юрлитинформ, 2019. – 248 с.
10. Долгова А.И. Криминология: Учебник. – Москва: Норма, 2022. – 912 с.

11. Кудрявцев В.Н. Причины преступности и пути их предупреждения. – Москва: Норма, 2020. – 286 с.
12. Зиёдуллаев М.З. Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тизимида ички ишлар органларининг роли // Ҳуқуқ ва бурч. – 2021. – № 3. – Б. 45–53.
13. Зиёдуллаев М.З. Ички ишлар органларининг ҳуқуқбузарликлар барвақт профилактикасини таъминлаш фаолияти: Юридик фанлар доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2022. – 285 б.
14. Зиёдуллаев М.З. Ички ишлар органларининг таянч пунктларини бошқаришни такомиллаштириш: Юридик фанлар доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент: ИИВ Академияси, 2019. – 312 б.
15. Хўжақулов С.Б. Ҳуқуқбузарликлар умумий профилактикасини такомиллаштириш (ички ишлар органлари фаолияти мисолида): Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2018. – 52 б.